

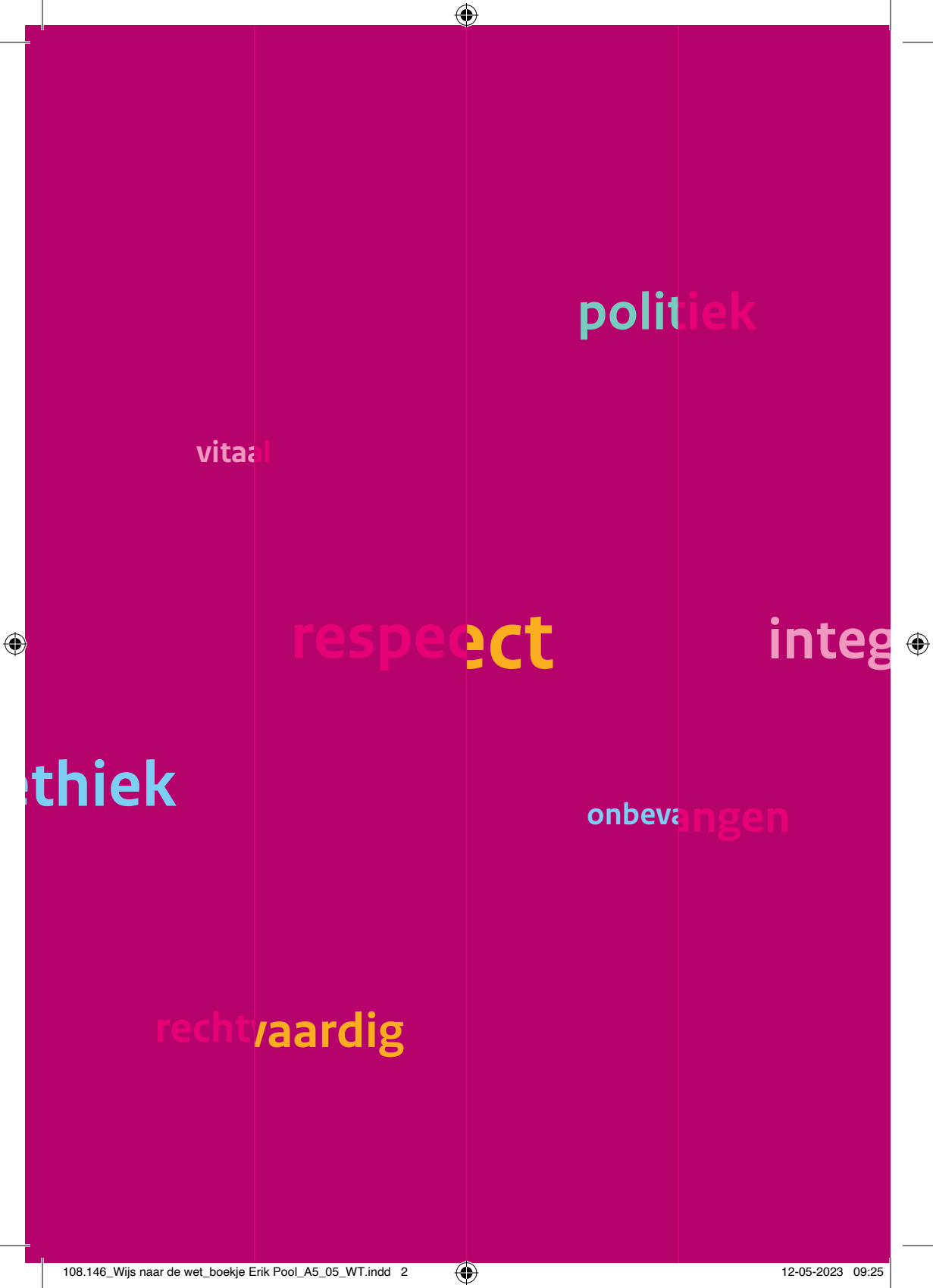
Rijksoverheid

Tegen het cynisme

Paul van Tongeren

Lezing – 23 maart 2023

Wijs { naar de wet

politi**ek**

vita**al**

respe**ct**

integ**er**

ethi**ek**

onbeva**ngen**

recht**vaardig**

Tegen het cynisme

Paul van Tongeren

Lezing – 23 maart 2023

Wijs { naar de wet

Trage vragen

VOORWOORD

Als 'boeren, burgers en buitenlui' hun democratische stem laten horen, zien we de democratie floreren. De manier waarop de overheid werkt krijgt kritiek. De richting waarin het land beweegt staat ter discussie. De stijl van besturen wordt uitgedaagd. Op verkiezingsdagen zien we de spelregels van de democratie, de waarden van de grondwet en het functioneren van de overheid samenkomen in het oordeel van burgers.

5

Dan draait het minder om techniek en instrumenten en meer om het gemoed van kiezers, de kleur van hun stem en het morele oordeel over wat goed is en wat niet. 'Dit is het land dat wij willen.' 'Aan een afspraak moet je je houden'. 'Het eerlijke verhaal is toch echt anders.' Dit is de taal van ethiek en moraal. De woorden passen bij normen en waarden waar mensen zich bij thuis voelen of zich van afkeren.

Zodra we ons bedienen van die taal vervallen we gemakkelijk in bijtende tegenstellingen, schrijnende conflicten, verwijtende polarisatie. We kunnen slecht de rust bewaren als onze waarden in het geding zijn en onze toekomst afhangt van strenge politiek, stevige rechters en stuwende techniek. In tijden van onrust wordt onze democratie op de proef gesteld. Hoe krachtig is dan het fundament: de grondwet, onze burgerrechten en het vertrouwen in dit stelsel?

Praktisch handelen

Op enige afstand van de maatschappelijke hitte, dienen zich de vragen aan die filosofen stellen. Het zijn de trage vragen. Wat zegt het maatschappelijke ongeduld ons eigenlijk? Begrijpen we de dieperliggende boodschappen over gedrag, cultuur, omgangsvormen? Kunnen we temidden van haast en stress ‘geduld’ nog waarderen als een schone zaak zijn? Zitten we in een moeilijke tijd of hebben wij moeite met de tijd? Hebben we de scharnierpunten in het vizier waarop het democratisch vertrouwen draait? Welke waarde moet ons leiden om botsende belangen te overwinnen?

Wij, ambtenaren, staan in ons werk te weinig stil bij dit soort vragen. Vragen naar de bedoeling van ons werk. Naar de normen en waarden die onze besluiten stutten. Naar de moeite die het kost een rechtvaardige overheid te zijn. Naar de onderlinge omgangsvormen en de politiek-ambtelijke verhoudingen. Naar de vooroordelen over beleid en uitvoering, kenniswerk en toezicht. Naar de mensbeelden die ten grondslag liggen aan onze werkprocessen, regels en procedures.

Maar het tij keert. We ontdekken steeds vaker dat de kwaliteit van ons werk afhangt van precies dit soort vragen. En dat zijn gek genoeg ook altijd hele praktische kwesties. Welke werkafspraken maken we – als we de grondregels respecteren? Welke adviezen schrijven we op – als we onze ambtseed serieus nemen? Welke diensten bieden we aan – als we het belang van burgers leidend maken? Hoe programmeren we onze systemen – als we inclusie als een grondbeginsel inbouwen? Wat is de beste inrichting van het werkproces – als diversiteit en rechtvaardigheid even zwaar tellen als efficiëntie en effectiviteit?

'Wijs naar de wet'

Dat het tijl keert werd zichtbaar in een manifestatie van de rijksoverheid die de aanleiding is voor deze publicatie. 'Wijs naar de wet' vond op 23 maart 2023 plaats, in de hoop dat dit het begin zal zijn van een reeks manifestaties waarin bestuur en ambtenarij stilstaan bij het eigen handelen dat 'wijs naar de wet' is.

Tijdens de manifestatie kwamen democratie, moraal en ethiek samen in lezingen en dialogen. Meestal staat in bijeenkomsten de inhoud van beleid centraal, of de uitvoeringspraktijk, of de kwaliteit van de dienstverlening. Nu draaide het om de moraal van het verhaal en de reflectie daarop – met directe verwijzingen naar bestuurlijke en ambtelijke praktijken, maatschappelijke problemen en morele vragen van ambtenaren. Zonder praktijkervaring is reflectie zinloos.

Commissaris van de Koning René Paas was in het Groninger Forum een goede gastheer met een klemmende oproep over herstel van vertrouwen. Nationale Ombudsman Reinier van Zutphen gaf stem aan het ongeduld van burgers die klem zitten tussen balie en beleid. Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Hanke Bruins Slot markeerde het gewicht van de ethiek voor het functioneren van de staat. Recht en regels zijn de uitdrukking van een waarden gedreven overheid. Burgers, ambtenaren en politici bouwen dit samen op met collectief en individueel handelen.

7

Het unieke van de bijeenkomst school vooral hierin: dat het programma was gebouwd rondom de lezing van eregast en Denker des Vaderlands Paul van Tongeren. Hij stelt het perspectief van ethiek en filosofie centraal. Dat is voer voor nieuwe gedachten, verrassende vragen en dialoogsessies die alleen al tijdens de dag van 'Wijs naar de wet' op tientallen plekken in de rijksdienst plaatsvonden. De gesprekshandleidingen, de podcast 'Hallo Hannah!', een serious game, reflectie- en tegenspraakoefeningen zijn sindsdien beschikbaar als steun in de rug voor iedereen die wil inhaken.

'Tegen het cynisme'

Van Tongerens lezing Tegen het cynisme houdt bestuurders en ambtenaren een spiegel voor over het eigen functioneren.

Zijn verhaal begint met een ironisch inkijkje in het schrijfproces waarin Van Tongeren zichzelf en ambtenaren tegenkwam. Zo neemt hij de toehoorder mee naar de concrete werkpraktijk van overheidsfunctionarissen. Hij confronteert ons achtereenvolgens met de eigen haast en ademnood, de morele spanningen in het ambtelijke werk, de trage vragen die hier opdoemen en het cynische denken over geduld en vertraging.

Van Tongeren eindigt met een beeld van een deugdzame overheid die de juiste maat kent en hanteert, rechtvaardig is en zo beslist, wijs is en bezonnen handelt, en de moed heeft om het ongeduld van de tijdgeest te weerstaan. We kunnen vermoeden dat dit past bij het verlangen van 'boeren, burgers en buitenlui' als zij met het rode potlood en hun voeten stemmen.

We moeten telkens weer op zoek naar het antwoord op de belangrijkste vraag die ons permanent aanstaart: wat eist de democratische rechtsstaat van ons, overheidsfunctionarissen, als wij in ons handelen de grondwet en de maatschappij dienen?

Deugt ons werk?

Erik Pool
Programmadirecteur Dialoog & Ethiek

Tegen het cynisme

1 { Bij de voorbereiding van deze toespraak heb ik regelmatig een merkwaardig gevoel gekregen waarvan ik vermoed dat ambtenaren die stukken

moeten schrijven het zullen herkennen. Het was een onbehaaglijk gevoel. Het komt hieruit voort dat je in je poging om goed werk af te leveren te maken krijgt met allerlei verschillende eisen die daaraan gesteld worden, beperkingen die eraan opgelegd worden, commentaren die erbij gegeven worden, en gevoeligheden die daarbij ontzien moeten worden. Langzamerhand dreigt dan een product te ontstaan waar weliswaar niemand meer over struikelt, maar waar misschien ook niemand meer iets aan heeft.

Ik vond het een mooie uitdaging om aan het eind van mijn periode als Denker des Vaderlands ook de rijksoverheid een keer te kunnen toespreken, maar vervolgens moest dat wel worden ingepast in het kader van bestaande programma's waarmee die overheid haar eigen cultuur probeert te onderhouden. Mijn achtergrond in de ethiek paste goed bij het programma 'Dialogo & Ethiek' van waaruit de suggestie kwam, maar vervolgens moest het jubileum van 175 jaar grondwet daar wel ook aan gekoppeld worden. Natuurlijk zou ik spreken als filosoof, maar tegelijk moest het wel zo praktisch mogelijk zijn. Enerzijds zou ik mij richten op de minister en de ombudsman, die volgens het programma

11

op mijn verhaal zouden reflecteren, maar anderzijds moest ik mijn verhaal afstemmen op een publiek van ambtenaren, met name uit de in Groningen en Assen gevestigde uitvoeringsorganisaties. Ik was uiteraard volledig vrij om mijn eigen verhaal te houden en te zeggen wat ik wilde zeggen, maar ik werd wel uitgenodigd voor een gesprek met een paar ambtenaren naar aanleiding van een eerste opzet, en ik ben regelmatig bijgepraat door nog een andere ambtenaar, die mij van input voorzag, op mijn tekst reageerde en daarvoor weer een paar andere collega's liet meelezen. En een paar maal werd ik erop gewezen dat de communicatie-afdelingen van verschillende diensten alert waren en mijn tekst tevoren zouden willen lezen, zeker als er passages in zouden voorkomen die op basis van de geleverde input herleidbaar zouden zijn naar specifieke diensten (of personen daarbinnen).

12

'een onbehaaglijk
gevoel'

Kortom: het was een interessante kennismaking met de binnenkant van de rijksoverheid en de wereld waarin de rijksambtenaar dagelijks werkt. Ik ben al degenen die mij iets hebben laten zien van die wereld oprecht dankbaar voor hun hulp en commentaar, al heeft het soms mijn geduld op de proef gesteld. Het bracht me er uiteindelijk toe, alle voorbereidingen weer opzij te schuiven en het precies hierover te gaan hebben: over geduld, volgens een bekend gezegde 'een schone zaak'.

Niet om daarmee te ombudsman te provoceren, die aan zijn laatste rapportage de ongeduldige titel gaf 'De burger kan niet wachten', en ook niet om de minister af te remmen in haar ijver om met programma's als 'Dialoog & Ethiek' de kwaliteit van het werk in de rijksdienst te verbeteren. Waarom dan wel? Omdat voor die verbetering mijns inziens een bepaald soort geduld nodig is en we dat in onze ongeduldige tijd gemakkelijk over het hoofd zien.

2 }

Ik hoef in dit kader en op deze plek niet de grote schandalen in herinnering te roepen die mede aanleiding waren voor deze bijeenkomst in het

kader van de programma's 'Dialoog & Ethiek' en '175 jaar Nederlandse grondwet'. De toeslagenaffaire heeft, met de titel van het rapport daarover, laten zien hoe de overheid zelf 'ongekend onrecht' heeft gedaan aan duizenden burgers en er nog altijd niet in geslaagd is dat te herstellen. Het 'systeemfalen' in de wijze waarop de gedupeerde burgers van het Groningse aardbevingsgebied jarenlang behandeld zijn en nog steeds worden, heeft tot rampzalige situaties geleid. Bewoners en ondernemers in Zuid Limburg wachten nog altijd op de toegezegde compensatie i.v.m. de overstromingen van juli 2021. En er zijn meer voorbeelden. Nog niet zo lang geleden was er sprake van ernstige vormen van racisme op Buitenlandse Zaken, regelmatig lezen we berichten over onmenselijke behandelingen van asielzoekers, schokkende verhalen over de jeugdzorg. En achter al die verhalen zitten niet alleen regels en structuren en patronen, maar ook concrete individuen die een stuk schrijven en bijstellen totdat het geschikt bevonden wordt, of een advies formuleren zoals het door de opdrachtgever gewenst wordt, opdrachten uitvoeren en maatregelen handhaven – of dat niet doen, er vragen bij stellen, ertegen in opstand komen en uiteindelijk ofwel zich voegen, ofwel weigeren en eruit stappen, of hun ongenoegen uiten in een podcast of gespreksessie zoals georganiseerd door het programma Dialoog & Ethiek. Of in een van die vele andere initiatieven die allemaal proberen de werkwijze van de overheid te verbeteren: 'ambtelijk vakmanschap', 'grenzeloos samenwerken', 'werk aan uitvoering' en 'loyale tegenspraak'.

13

'er gebeurt al
zo enorm veel' }

Ook de aandacht die gegeven wordt aan het jubileum van onze grondwet, en daarmee aan de grondrechten waaraan ook wettelijke bepalingen en maatregelen gehouden moeten worden, staat in datzelfde kader. Dat is ook een van de opmerkelijke ervaringen die ik opdeed in mijn voorbereiding van deze lezing: dat er al zo enorm veel gebeurt op dit terrein. En al zo lang, want ik herinner me dat ik - alweer heel wat jaren geleden - ook zelf vanuit ons Centrum voor Ethiek heb bijgedragen aan integriteitsprogramma's voor de overheidsdiensten. Hebben al die initiatieven die tot nu toe werden genomen dan allemaal niet geholpen? *Je zou er - zelfs zonder verhalen over blootsvoets schilderen of dansend uitdrukken van het onzegbare - cynisch van worden.*

En dat is precies één belangrijke reden om het over geduld te hebben; het geduld dat ons zou moeten beschermen tegen het cynisme dat de moed opgeeft, dat niet meer meedoet, dat alleen nog meewarig hoofdschuddend kijkt naar al die pogingen om te werken aan een rechtvaardige overheid. Ja, ik zie al de opgetrokken wenkbrauwen en ik hoor al de tegenwerpingen. Maar voordat ik zal proberen uit te leggen waarom mijn verwijzing naar het geduld niet nog extra brandstof vormt voor dat cynisme, eerst nog een heel andere reden om het daarover te hebben.

3

Inmiddels heb ik een aantal keren kunnen meedoen aan sessies zoals georganiseerd door het programma ‘Dialoog & Ethiek’. Beslist een leerzame

ervaring. Indrukwekkend om te zien en te horen hoe individuele ambtenaren kunnen worstelen met het conflict tussen loyaliteit en moreel besef. Hoe moeilijk het kan zijn om tegenspraak te leveren, zelfs wanneer je aangesteld bent om tegenspraak te organiseren. Hoe lastig het kan zijn om collegiale verhoudingen te bewaren en tegelijk je geweten te laten spreken. Hoe verleidelijk het kan zijn om in een zo hiërarchisch gestructureerde omgeving als de overheidsdienst de verantwoordelijkheid voor een advies of een maatregel te laten bij de leidinggevende of bij ‘de politiek’. Ik heb de indruk gekregen dat individuele ambtenaren weinig moeite hoeven doen om met voorbeelden te komen van situaties waarin zij – zoals ze het vrijwel altijd noemden – een ‘ethisch dilemma’ ervaren of ervaren hebben.

‘de term dilemma is hoogst problematisch’

15

Ik zette aanhalingstekens om die woorden ‘ethisch dilemma’ en zei met opzet ‘dat ze het vrijwel altijd zo noemden’. De uitdrukking ‘ethisch dilemma’ kwam en komt voortdurend voorbij. Ik twijfel absoluut niet aan de oprechte bedoeling van degenen die die uitdrukking gebruiken, maar wil proberen duidelijk te maken waarom ze niettemin misleidend en potentieel gevaarlijk is. Dat geldt zowel voor de term ‘ethisch’ als voor het begrip ‘dilemma’. Het eerste is misschien minder belangrijk, maar ik noem het toch: ik denk dat het verhelderend kan werken om ‘moraal’ en ‘ethiek’ van elkaar te onderscheiden. Moraal heeft betrekking op het handelen; het is het geheel van ‘waarden en normen’ waardoor we ons laten leiden in ons handelen, of waarvan we vinden dat we ons erdoor zouden moeten laten leiden, of waarvan we tenminste vinden dat ‘ze’ zich erdoor zouden moeten laten leiden. Ethiek is de (filosofische) theorie die over moraal

nadenkt, die uitlegt wat de kern ervan is, waarop ze gebaseerd is, wat de daarbinnen gebruikte begrippen (zoals 'plicht' en 'deugd') betekenen, enzovoort. Er zijn verschillende moralen of althans verschillende morele opvattingen en ethische theorieën bieden methodes om die opvattingen te evalueren. Maar ook ethische theorieën zijn er weer in veelvoud omdat ze verschillende aspecten van onze morele ervaring centraal stellen.

De zogenoemde dilemma's hebben betrekking op het handelen en zijn dus *morele* 'dilemma's'. Maar – en daarmee hebben we meteen een voorbeeldje van een ethische reflectie – ook dan is de term 'dilemma' nog steeds hoogst problematisch. Want wat is eigenlijk een dilemma?

Een dilemma heeft twee kenmerken. Het is een situatie waarin je ten eerste moet kiezen uit twee mogelijkheden en waarbij ten tweede die twee mogelijkheden even aantrekkelijk, of vaker: even onaantrekkelijk of zelfs onacceptabel zijn. Daarom wordt het dilemma ook wel omschreven als een onmogelijke keuze. Men spreekt wel van de twee hoorns van een dilemma, een zegswijze die teruggaat op het beeld van een stier waardoor je wordt aangevallen. Je gaat er hoe dan ook aan: de enige keuze die je hebt is of je liever op de ene, of op de andere hoorn gespietst wilt worden. Zulke dilemma's komen voor, denk bijvoorbeeld aan 'Sophie's Choice', maar ze zijn – gelukkig – uiterst zeldzaam. Concrete morele problemen in de werkelijke wereld zijn zelden of nooit van deze aard. Niet alleen zijn de mogelijkheden waartussen je moet kiezen zelden gelijk, maar vooral zijn het er bijna altijd meer dan slechts twee. Je kunt niet alleen kiezen tussen wel of niet een opdracht uitvoeren, wel of niet een maatregel handhaven: er zijn namelijk bijna altijd heel verschillende manieren om iets wel of niet te doen.

16

De voorstelling van een moreel probleem als een dilemma, maakt – hoe goed bedoeld ook – dat probleem onoplosbaar. Of – en dat is nog gevaarlijker en brengt ons weer bij het dreigende cynisme – het maakt de oplossing tot een willekeurige keuze: ‘het maakt niet uit wat je doet, mis gaat het toch. Je kunt bij wijze van spreken de dobbelsteen laten beslissen’. Voor wie het probleem zo ervaart, heeft het ook geen zin er nog langer over na te denken en evenmin heeft het zin om er met anderen over te spreken, te zoeken naar mogelijkheden die ons rechtssysteem biedt. Dat kost alleen maar tijd... Inderdaad hier komt het geduld weer tevoorschijn, of beter: het ongeduld.

4 } Ik heb het over morele overwegingen, morele keuzes, morele gevoelens. Daarvan beweer ik dat ze veelsoortiger zijn dan zwart of wit, en dat ze tijd

nodig hebben en dus geduld. Tijd om ze te laten opkomen, tijd om ze aan anderen voor te leggen, tijd om ze te toetsen. Uiteraard moet evident onrecht onmiddellijk bestreden en rechtgezet worden. Maar vergeet niet dat situaties die we nu als evident ‘ongekend onrecht’ of ‘rampzalig systeemfalen’ beschouwen en zo snel mogelijk moeten herstellen, zijn voortgekomen uit een geschiedenis waarin concrete personen concrete keuzes hebben gemaakt en besluiten hebben genomen; hetzij expliciet geformuleerde besluiten, hetzij impliciete beslissingen om de elders genomen besluiten te volgen. Dáároveň spreken ambtenaren als ze zich – bijvoorbeeld in het kader van het programma Dialoog & Ethiek – uiten over concrete casuïstiek.

18

‘morele keuzes hebben
tijd nodig en geduld’ }

Over het onrecht dat mensen is aangedaan in de toeslagenaffaire is iedereen het eens, maar wanneer we inzoomen op de kleine stapjes die door individuele ambtenaren, diensthoofden, directeuren, DG’s, SG’s, ministers zijn genomen in het traject dat hiertoe geleid heeft, inzoomen op de momenten waarop iemand wel of niet zijn of haar twijfels heeft geuit, wel of niet de effecten van het eigen handelen heeft getoetst aan de ooit afgelegde eed of gelofte, of aan de grondrechten zoals geformuleerd in de wet, wel of niet collega’s en leidinggevenden heeft aangesproken, en zo voort en zo verder, wie daarop inzoomt ziet de vragen die beschermd moeten worden tegen het cynisme en tegen het ongeduld; vragen die tijd nodig hebben en geduld.

5 } Misschien is ons wantrouwen tegen het geduld zelf wel een symptoom van een zeker cynisme; het cynisme dat geduld identificeert met berusting

en niet-handelen. Die misvatting omtrent wat geduld eigenlijk is, is misschien wel kenmerkend voor onze tijd. We zijn alles zoveel sneller gaan doen – reizen, rekenen, corresponderen – dat we het wachten zijn verleerd en zelfs zijn gaan verachten. Ook het pragmatisme dat politiek opvat als het oplossen van problemen voor ‘de mensen in het land’ is daar debet aan of een uitdrukking van. Het vergeet dat zulke ‘oplossingen’ geleid moeten worden door een idee over wat goed is voor de gemeenschap en dat zo’n idee onvermijdelijk bestaat in een strijd tussen verschillende ideeën. En die strijd vraagt tijd en geduld.

‘de ondersteunende
krachten van geduld
zijn woede en moed’ }

19

Om te begrijpen over welk geduld ik het heb, moeten we een beetje afstand nemen van deze haastige tijd. Ik grijp daarvoor terug op de grote traditie van de deugdethiek, een traditie die christendom en islam, Griekse filosofie en hedendaagse levenskunst met elkaar verbindt. Geduld (praotès en hypomonè in het Grieks, patientia en sustinentia in het Latijn, ishan en sabr in het Arabisch) speelt daar een belangrijke rol. Het wordt er omschreven als het optimale midden tussen de twee ondeugdelijke extremen van de lauwe onverschilligheid van het cynisme aan de ene kant en het ongeduld van een blind fanatisme anderzijds. Dat optimale midden wordt vervolgens uitgewerkt als geholpen door twee ondersteunende krachten: de woede enerzijds en de moed anderzijds. De woede staat

voor de blijvende verontwaardiging over het kwaad dat bestreden moet worden of de hartstocht waarmee het ideaal nagestreefd wordt, en de moed voor de kracht om te verdragen, te dulden, dat het doel nog niet bereikt is. Niet gemakkelijk inderdaad, maar een deugd is dan ook geen brave middelmaat, maar een virtuositeit (virtus is het Latijnse woord voor 'deugd'). Geduld is de deugd van degene die op een virtueuze manier kan wachten. En virtuositeit vraagt oefening en oefening vraagt tijd.

6 } Ja maar... hoe lang moeten we dan wachten? Het zal duidelijk zijn dat ik het niet heb over het terecht ongeduld dat de ombudsman benoemt als het gaat

om de afhandeling van door de overheid veroorzaakte schade. Unaniem genomen besluiten of rechterlijke uitspraken moeten onverwijld en onverkort worden uitgevoerd. Maar de ethiek waarover ik spreek is eerder preventief dan curatief.

Maar opnieuw: hoeveel tijd moeten we dan nemen voor alles wat daaraan voorafgaat, aan het moreel beraad, de dialoogsessies, de heroverweging, de toetsing aan ons eigen rechtvaardigheidsgevoel, aan de hele gelaagdheid van ons rechtsstelsel van wet, jurisprudentie, algemene wettelijke bepalingen, grondwet en grondrechten (dat we in Nederland geen constitutioneel hof hebben, neemt immers niet weg dat iedere individuele ambtenaar de dingen waarmee hij of zij te maken heeft voor zichzelf kan toetsen aan het gelijkheidsbeginsel, de vrijheidsrechten en de zorgplicht van de overheid)? Hoe lang mag dit allemaal duren, vraagt de ongeduldige burger.

21

‘preventieve ethiek’ }

Wie op die vraag, ‘hoe lang?’, een exact antwoord verwacht, is nog niet begonnen ethisch na te denken. Aristoteles schrijft ongeveer op elke bladzijde van zijn *Ethica* dat in de ethiek geen exactheid verwacht mag worden. Dat is wellicht hoogst ergerlijk, maar het te ontkennen is nog erger misschien. Ongetwijfeld zijn er situaties waarin gehandeld, besloten, ‘doorgepakt’ moet worden. Maar om het moment te bepalen is oordeelsvermogen nodig: de ‘wijsheid’ waarnaar de titel van deze bijeenkomst (‘Wijs naar de wet’) verwijst; het vermogen om knopen door te hakken op het juiste moment, niet te vroeg en niet te laat. Voor wie dit een teleurstellend antwoord vindt, formuleer ik tot slot **vier suggesties** die misschien een klein beetje houvast geven.

7

Er bestaat in de moraal geen definitieve of objectieve waarheid. We kunnen nu eenmaal niet objectief bewijzen dat iets goed of slecht, recht-

vaardig of onrechtvaardig, passend of ongepast is. Het dichtst daarbij komt de overeenstemming tussen alle betrokkenen. Maar overeenstemming is iets anders dan een compromis, en vooral: geen enkele overeenstemming is definitief. We kunnen ons immers ook collectief vergissen. **Alleen waar we de mogelijkheid voor dissensus borgen, mogen we aannemen dat we op grond van een bereikte consensus kunnen handelen.**

Er bestaat een dergelijke consensus in ons rechtsstelsel dat daarvan de uitdrukking is. **Als we zorgen voor voldoende kennis van wet, jurisprudentie, algemene wettelijke bepalingen, grondwet en grondrechten, kunnen we voorkomen dat processen langer duren dan nodig is, en vooral dat met een beroep op de wet maatregelen worden genomen die in strijd zijn met ons rechtsgevoel en met het recht.**

22

‘Borg de mogelijkheid voor dissensus’

Om te voorkomen dat die uitdrukking een stolling wordt, dat de consensus zich afsluit voor dissensus, dat legaliteit tot legalisme wordt en dat de wet een instrument wordt om tegen de bedoeling van de wet in te gaan, is een voortdurend moreel gesprek en voortdurende ethische reflectie nodig. Dat betekent **een andere blik op al die programma’s die ik eerder noemde: niet de cynische blik die alleen maar steeds weer nieuwe vergeefse pogingen ziet, maar de blik van degene die weet dat een tuin die je niet blijft verzorgen snel zal verkommeren. Ook na de vijf jaren van het programma ‘Dialoog & Ethiek’ zal de klus niet geklaard zijn. Blijvend onderhoud is nodig – ook al zullen daar steeds nieuwe vormen voor nodig zijn.**

Tot slot: de traditie van de deugdethiek waarop ik teruggreep is het kortst samengevat in de vier zogenaamde ‘cardinale deugden’ (dat heeft niets met kardinalen te maken, maar komt van het Latijnse ‘cardo’, dat ‘spil’ of ‘scharnier’ betekent): moed, maat, praktische wijsheid en rechtvaardigheid. Impliciet heb ik ze alle vier genoemd: **het gaat in de overheidsdienst om rechtvaardigheid die bestaat in de juiste maat; om die te bepalen is wijsheid nodig en de moed om de tijd die het kost te kunnen dulden.**

Een collega wees me er eens op dat tot ongeveer honderd jaar geleden in vrijwel alle overheidsgebouwen verbeeldingen van die vier deugden te zien waren, vaak nog aangevuld met de patientia, het geduld. Misschien is het een idee om ook die beeldtaal weer een herkenbaar gezicht te geven in de kantoren van de rijksoverheid.

Colofon

Dit is een publicatie van het
ministerie van Binnenlandse Zaken
en Koninkrijksrelaties

Maart 2023

Voor meer informatie over het
programma van Wijs naar de Wet:

Dialogoogenethiek@rijksoverheid.nl

ethiek

macht

goed

teger

dilemma's

begrip

